

ЯК ОСОБИСТІТЬ МОЖЕ ПРОТИСТОЯТИ ГЕНОЦИДУ?

Тема 7

ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАНЯТТЯ

Питання можливості спротиву в умовах Голокосту належить до вельми дражливих і складних тем. Учням непросто зрозуміти ситуацію, що розглядається, і у них може скластися враження про відсутність опору та протистояння з боку жертв «машині вбивства». Завданням вчителя є розкрити та допомогти досягнути глибоко травматичне психологічне тло життя в умовах постійної загрози смерті. Учні мають навчитися уникати поспішних та моралізаторських висновків щодо поведінки людей у тих чи інших історичних обставинах і спробувати оцінювати ситуацію відповідно до історичного контексту.

Можлива парадоксальна реакція несприйняття матеріалу і навіть психологічна реакція звинувачення жертви, що описана в деяких історичних дослідженнях, як наприклад: «Одна з життєвих істин будь-якого режиму окупації звучала зовсім не по-християнськи: жертва настільки винна в тому, що з нею діється, наскільки вона не чинить опору своєму насильникові»¹. В учнів цілком закономірно може виникнути запитання, чому євреї, роми, інші жертви геноциду не чинили опору. Тому це заняття має заповнити прогалини стосовно розуміння можливостей опору в жорстких умовах нацистської окупації.

Це заняття побудоване на найбільшій кількості фрагментів фільму «Назви своє ім'я» та додаткових відеосвідченнях з архіву фонду, щоб допомогти учням зрозуміти феномен спротиву в різних його проявах.

Найефективнішим є метод історичної емпатії, який передбачає вміння розглядати ситуацію з позиції жертв та розуміння складності проблеми вибору особистої поведінки в умовах зв'язку з долею інших людей.

Важливим є сформувати в учнів розуміння того, що лише за умови вірності вищим цінностям і свідомого прагнення до збереження індивідуальності та внутрішньої гідності вони матимуть здатність до протистояння ситуації насильства щодо них.

Цілі уроку	<ul style="list-style-type: none">■ Надати учням інформацію про методи спротиву особистості в умовах постійної загрози життю.■ Сприяти розумінню того, що протистояння насильству є результатом складних вольових зусиль.■ Виховувати повагу до збереження людиною в будь-яких умовах власних ціннісних орієнтацій.
Ключові слова і поняття	Протистояння, спротив, опір, моральна дилема, героїзм, вибір
Методичні прийоми та техніки	Робота в парах, робота в малих групах, дискусія за методом «шкала думок», розбір моральної дилеми
Зв'язок з іншими заняттями посібника	«Банальність зла»: чому Голокост став можливим? Євреї, роми... Хто наступний? Ті, хто були поруч: яким був вибір? Тоталітаризм: як зберегти у собі людину?
Час	60-90 хвилин

¹ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С.167.

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. [10-12 хв.]

Запитайте учнів, як вони розуміють поняття «протистояння», «спротив», «опір». Які форми спротиву вони можуть назвати, виходячи зі знань про нацистську окупаційну політику на території Європи та СРСР? Зберіть думки та запишіть основні поняття на дошці (учні 10-11 класів зможуть назвати такі форми, як втечі, саботаж, повстання, партизанські загони). Нагадайте учням та ученицям, що нацистська політика передбачала повну ізоляцію жертв та створення умов для неможливості допомоги мирного населення.

 **Покажіть учням фрагмент №1** (Марія Гольдберг, яка пережила Голокост) [1:08].


Запитайте, що вони знають про гетто.

Розкажіть про систему гетто під час окупації та умови життя в гетто.

Зверніть увагу учнів на психологічний стан пригніченості, який виникав в умовах повного безправ'я та щоденної загрози смерті. В умовах гетто людям щоденно загрожували депортація до таборів смерті чи розстріли.

2. [7-10 хв.]

Об'єднайте учнів у малі групи.

 Дайте прочитати фрагмент Файвла Пуде (роздавальний матеріал 1) та обговоріть за такими запитаннями:

- Про що йдеться в уривку?
- Чи можна штучно створений голод вважати зброєю проти людей?
- Як голод впливав на психіку та поведінку людей?

 **Перегляньте з учнями фрагмент №2** (Феня Клейман, яка пережила Голокост) [00:48].

Запитайте:


- Як ви думаєте, чому свідок так гостро пам'ятає цю історію?
- Що могли вдіяти люди, які опинилися в гетто?

3. [20-25 хв.]


 **Перегляньте з учнями фрагмент №3** (Броніслава Фукс, яка пережила Голокост) [01:24].

Запитайте:

- Якою була поведінка тих, хто переховувався?
- Як би ви описали стан цих людей? Що вони відчували?
- Чим можна пояснити їх ставлення до маленької дитини?
- Що могли люди вчинити в таких умовах?

 Надайте учасникам заняття тексти (роздавальний матеріал 2) та проведіть обговорення за такими запитаннями:

- Яка головна думка у запропонованих уривках?
- Що спільного та відмінного в точках зору дослідника Голокосту Нахмана Блюменталю та філософа Віктора Франкла?
- Наскільки точка зору Блюменталю є переконливою для вас?
- Що Франкл говорить про волю до життя?
- У чому він вбачає найбільшу складність при прийнятті рішень?
- Які причини нерішучості людей у подібних ситуаціях?

 Перегляд наступних фрагментів має супроводжуватися коротким обговоренням у групах запитання «Чи можна такі дії назвати спротивом? Чому?»
Покажіть наступні фрагменти свідчень та обговоріть кожен із них.


 **Покажіть учням фрагменти №4** (Марія Гольдберг та Євгенія Подольська, ті, які пережили Голокост) [01:37].


 **Покажіть фрагмент №5** (Юрій Пінчук, який пережив Голокост) [03:08].

- Чи можна назвати бажання матері спасти одного з дітей спротивом? Чому?

 **Покажіть фрагмент №6** (Юрій Пінчук, який пережив Голокост) [01:06].

- Чи можна самогубство в умовах очікування смерті назвати спротивом? Чому?


 Обговоріть з учнями трагедію самогубства юнака під іншим кутом зору. Нагадайте про план «остаточного розв'язання єврейського питання», про прагнення нацистів убити всіх євреїв в Європі, про існування відпрацьованої моделі такого знищення. З точки зору організаторів цього вбивства, євреї не мали права на життя, а значить, і не мали права ним розпоряджатися. В контексті таких планів самогубство було вольовим актом, актом свідомого протесту.

 Обговоріть, що спільного в усіх показаних на занятті фрагментах. Запитайте учнів та учениць, чому дії людей, про яких говориться в показаних фрагментах, автори посібника внесли в тему «Як особистість може протистояти геноциду?», адже ці люди не боролися зі зброєю в руках. Зачитайте цитату:

Все могло вважатися спротивом – тому що все було заборонено. Будь-яка діяльність, що свідчила про те, що ув'язненому вдалося зберегти якісь залишки особистості, риси індивідуальності, сприймалася як спротив.

Італійський психіатр *Андреа Девото*²

Розкажіть учням про умови повстання у таборі смерті Собібор.

 **Покажіть дітям фрагмент №7** (Олексій Вайцен, який пережив Голокост) [2:49].

Запитайте:

- Про що йдеться у фрагменті?
- Які думки у зв'язку зі спробами втечі турбують цього чоловіка?
- Чому йому нелегко було приймати рішення про втечу з табору?
- Де могли відбуватися ці події?
- За яких умов таке повстання могло бути успішним?
- На що розраховували і на що могли сподіватися учасники повстання?



4. [15-20 хв.]

Роздайте учням у групи документи (роздавальний матеріал 3) та попросіть ознайомитися. Покажіть учням карту єврейського Опору в Європі під час Голокосту (стор. 100, тема «Банальність зла: чому Голокост став можливим?»).

 Обговоріть матеріал за такими запитаннями:

- До чого закликають автори документів?
- До кого звертаються автори відозви?
- Про кого автор свідчень про ризьке гетто говорить «щасливчики»? Чому?
- Звідки, за словами полковника Бринського, євреї-партизани брали зброю?
- Яку інформацію містить карта?
- Які враження вона викликає?


² Цит. за: Передайте об этом детям вашим... История Холокоста в Европе 1933–1945. – М.: 2001. – С. 67.


- Як інформація з джерел співвідноситься з висловлюваннями Блюменталю та Франкла?

Доповніть інформацію, отриману учнями з джерел 3, 4, розповіддю про форми Опору в умовах Голокосту.

Надайте учням стислу інформацію про єврейські партизанські загони на окупованих територіях, про повстання в гетто та концтаборах³.

5. [10-12 хв.]

 **Покажіть фрагмент №8** (Поліна Бельська, яка пережила Голокост) [0:35].

- Чому для свідка так важливо було вижити?
 - Чому для неї розказати про все пережите було важливим?
-  Обговоріть з учнями важливість прагнення та усвідомленої волі до життя.

Попросіть учнів у групах обговорити, чи є сьогодні ситуації, де пересічний громадянин має виступити з активною моральною позицією на захист когось чи чогось. Чи актуальні для сучасного суспільства поняття «спротив», «опір», «протистояння»? Між чим і чим має вибирати сучасна людина, якими критеріями вона має керуватися⁴?

Заслухайте відповіді учнів.

Попросіть учнів підвести підсумки заняття: «Цей урок допоміг мені зрозуміти...».

Д л я н о т а т о к

³ Якщо заняття проводиться на території, де в час окупації існували гетто, доцільною буде додаткова краєзнавча робота. Поставте перед учнями завдання зібрати інформацію про ці гетто, а за можливості й взяти інтерв'ю у літніх людей, які проживали в цій місцевості в роки окупації та пам'ятають події лихоліття.

⁴ У разі потреби поглибленого розгляду теми протистояння насильству чи несправедливості (чи то з боку окремих осіб, чи то з боку держави, її структур) можна провести окреме заняття, присвячене різним формам спротиву (наприклад, ідеї ненасильницького спротиву Махатми Ганді, Мартіна Лютера Кінга, діячів Української Гельсінської Групи тощо).

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Для того щоб одержати вичерпне уявлення про проблематику єврейського Опору в період Голокосту, вчитель повинен насамперед дати визначення опору та протистояння. Найпоширенішою є точка зору головного історика Яд Вашем професора Бар-Іланського університету Дана Міхмана про різницю між термінами «протистояння» й «опір». Протистояння визначається як здійснення якихось активних дій з метою самозбереження (на відміну від бездіяльності й покірності). Протистояння є опором намірам влади в самому широкому сенсі цього слова: воно містить у собі різні аспекти – економічний, релігійний, культурний, організаційний тощо. Термін «опір» у контексті Катастрофи використовується для позначення збройних дій. Опір, таким чином, є один з можливих шляхів протистояння. Від звичайного способу життя за інерцією протистояння відрізняється тим, що в ньому є елемент свідомої дії. Єврейське протистояння в період Голокосту відповідно розуміється як будь-які дії, покликані нейтралізувати реальні й передбачувані дії супротивника.

За однією з типологій єврейського протистояння нацистському геноциду, всі його різновиди з урахуванням різноманітних реалій, у яких знаходилися єврейські громади й окремі люди, можна звести до такої схеми:

- Економічне протистояння (незаконне виробництво товарів для продажу, контрабанда продовольства, взаємодопомога).
- Організоване протистояння (створення й дія структур для мобілізації коштів, дій у сфері взаємної підтримки, добродійності, охорони здоров'я тощо).
- Культурне й духовне протистояння (індивідуальні або колективні дії, спрямовані на збереження морально-психологічної самості, національного й людського достоїнства).
- Релігійне протистояння (осмислення подій, що відбуваються, у контексті релігійної традиції юдаїзму й поведження згідно з її морально-етичними нормами).
- Перехід на нелегальне становище й втечі як спосіб протистояння (рішення про непокору розпорядженням влади, незважаючи на відсутність перспектив повернення до нормального життя й непевність у надійності притулку).
- Збройний опір (повстання в гетто й таборах; підпільна й партизанська діяльність як в організованих за національним принципом, так і в загальноєвропейських рухах Опору).

Собібор¹¹ – один з головних таборів масового знищення, що розташовувалися в роки Другої світової війни на території Польщі. Табір функціонував

¹¹ Краткая еврейская энциклопедия /Гл. ред. И. Орен (Надель), д-р Н. Прат. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, Еврейский университет в Иерусалиме, 1996. – Т. 8, кол. 75-77.

із травня 1942 р. по жовтень 1943 р.; період його максимального навантаження припав на червень-жовтень 1942 р. Табір використовувався майже винятково для знищення євреїв в основному зі східної частини Польщі і з окупованих німецькою армією районів Радянського Союзу, а також з європейських країн. Серед жертв були військовополонені, а також роми. Усього, за приблизними оцінками, у таборі було знищено близько 250 тис. осіб.

Охорона табору складалася приблизно з тридцяти есесівців і ста українських колабораціоністів.

У вересні 1943 р. єврейські в'язні Собібору на чолі з А. Печерським почали готувати повстання, яке було призначено на 14 жовтня. Незважаючи на недостатність зброї, ув'язненим вдалося вбити дванадцять есесівців і тридцять вісім охоронців-українців. Однак повстанці не змогли пробитися до воріт табору, і їм довелося долати дротові загородження і мінні поля, що оточували табір, де багато хто з них загинув. Інші були схоплені під час облави, повернені в табір і розстріляні. Лише близько тридцяти осіб (серед них А. Печерський) змогли приєднатися до партизанів.

Відразу після придушення збройного виступу в'язнів нацисти закрили Собібор, зруйнували будівлі і висадили на місці табору ліс. Близько тридцяти євреїв, зайнятих на цих роботах, були вбиті в листопаді 1943 р. Списки жертв табору не збереглися, оскільки облікові документи або не велися взагалі, або були знищені з закриттям табору.

Зі статті І. Альтмана «Єврейський опір політиці тотального геноциду»¹²

Опір євреїв нацистському геноциду виявлявся як у фізичній (у тому числі збройній), так і моральній формах. У свою чергу, ці форми опору можна розділити на колективні й індивідуальні. Варто пам'ятати, що переважну більшість в'язнів гетто становили люди похилого віку, діти й непрацездатні особи. Чоловіки призовного віку були в армії або загинули в перших акціях. Нацисти ввели жорстку систему колективної відповідальності й заручників. Тому активний опір і підпільна діяльність у гетто були вкрай складними. Проте багато людей брали участь у непомітній і повсякденній боротьбі з нацистами і їхніми пособниками.

¹² Скор. варіант статті: Альтман І. Еврейское сопротивление политике тотального геноцида // Єврейський опір в Україні в період Голокосту: Збірник наукових статей. – Дніпропетровськ: Ткума, 2004. – С. 9-46.

1. Неозброєний опір

Духовний опір

Неозброєний індивідуальний і колективний опір мав величезне моральне значення. Воно полягало в прагненні вижити в нелюдських умовах гетто й концтаборів, усупереч не лише волі нацистів, а й навколишньому оточенню. Переважна більшість в'язнів гетто до кінця прагнула зберегти своє життя й життя своїх близьких. Тому цю форму опору можна вважати наймасовішою. Цьому сприяла організація єврейської взаємодопомоги – допомога сиротам, літнім і хворим людям, а також пошук продовольства й палива за межами гетто, налагодження зв'язків з місцевими жителями.

Дотримання релігійних обрядів і традицій, участь у культурній і освітній діяльності (зрозуміло, у тому обсязі, що був можливий у таких нелюдських умовах) також можна розглядати як одну з форм морального протистояння окупантам. Культурне та релігійне життя в гетто звичайно здійснювалися нелегально, часом з ризиком для життя. У прагненні залишатися людьми в самих нелюдських умовах і всупереч волі нацистів також проявлявся моральний опір жертв.

У багатьох гетто були створені нелегальні комітети взаємодопомоги. Вони збирали продукти, одяг і гроші для ув'язнених, які забирали у в'язниці робітники табору. Невиконання наказів нацистів, спроби дати відсіч, сховатися або бігти в ході «акцій», мужнє поведження під час масових страт, сімейна солідарність, передсмертні слова про відплату катам були характерні для багатьох приречених.

Однією з найпоширеніших форм незброєного опору була економічна. Вона виражалася насамперед в обмінах з місцевим населенням та придбанні у нього продовольчих й інших товарів; у нелегальному виробництві виробів для продажу; в індивідуальній і колективній контрабанді. Жінки й діти нелегально проносили продовольство в гетто. Всі встановлені факти такого роду суворо каралися окупантами аж до страти на місці.

Індивідуальний опір

Звіти айнзацгруп так характеризують основні форми «злочинної» діяльності євреїв: саботаж або відмова від роботи; підбурювання й поширення чуток; відмова від носіння розпізнавальних знаків; чинення опору й «участь у пограбуваннях».

Ухилення від реєстрації, невиконання наказів про явку до місця збору для страти або до переселення в гетто, а також втеча напередодні й у ході

розстрілів були найпоширенішими актами індивідуального опору. Наказ про реєстрацію й переселення в гетто порушували багато євреїв. Деякі переселялися в сільську місцевість або інші міста. Хтось підпільно виготовляв або купував так звані «арійські документи», крав з архівів, храмів і коштулів метрики про хрещення. Підробка паспортів здійснювалася шляхом переробки радянського паспорта або виготовлення польських бланків довоєнного часу. Деякі діставали або виготовляли фіктивні довідки з роботи.

Наймасовішою й ефективною формою індивідуального опору було прагнення врятувати своє життя у хвилину небезпеки. Типовими були спроби зникнути напередодні «акції» у гетто або втекти з місця розстрілу.

Особливо численними були спроби зникнути з місця страти. Люди вистрибували на ходу з машин і поїздів; втікали по дорозі або безпосередньо з місця страти; вибиралися з могили після завершення акції (деяким вдавалося впасти в яму до залпу; інші були легко поранені; деяких закривали своїми тілами рідні). Природно, що людям похилого віку рідко вдавалося врятуватися. Найчастіше намагалися бігти маленькі діти й підлітки.

Ще одним способом урятуватися була спроба сховатися. Найпоширенішими були спроби переховатися у своїх знайомих і сусідів. Нерідко втікачі міняли багато адрес і населених пунктів, укривалися в лісі, у стогах сіна, за недбаних сараях і лазнях на окраїнах сіл. Батьки при першій нагоді здавали дітей у дитячі будинки й притулки. Інколи діти приходили туди самі. Однак їх приймали тільки за наявності «арійських» документів, а також за відсутності явно вираженої семітської зовнішності й акценту.

До індивідуальних неозброєних форм опору можна також віднести відмову виконувати накази нацистів. Багато євреїв ухилялися від проходження реєстрації й носіння розпізнавальних знаків, явки до місця збору перед відправленням на страту. Як правило, це були перші кроки на довгому шляху боротьби за збереження свого життя й життя своїх малолітніх або літніх близьких.

Спроби покінчити життя самогубством, щоб не потрапити до рук катів, були дуже частими. У деяких гетто вони носили характер колективного самогубства. Близько 200 в'язнів гетто Мізоч на Волині підпалили свої будинки й загинули у вогні. Колективні суїциди (повішення, отруєння, утоплення) були зафіксовані у Вінниці й Дубно (Україна). Відомі випадки самогубства всіх членів родини (найчастіше – чоловіка й жінки).

Фізичний опір

Наскільки часто зустрічалися факти індивідуального фізичного опору, в тому числі збройного, терору та диверсій в'язнів? Незважаючи на величезну небезпеку, були поширені випадки навмисного саботажу при проведенні

ремонтних (у тому числі озброєння й техніки) і будівельних робіт. Нерідко в момент ліквідації гетто в'язні підпалювали свої будинки – інколи це допомагало зникнути, але найчастіше через ці дії ворог втрачав майно, відволікався на протипожежні заходи, які загрожували поширенню вогню на «арійську» частину міста.

Відсутність зброї, військових навичок, раптовість знищення (особливо в перші місяці окупації), продуманість тактики масових страт різко обмежували можливість індивідуального збройного опору в ході масових акцій. Відзначимо, що їхніми свідками могли бути тільки самі учасники вбивства. Проте зафіксовані численні спроби вирвати зброю з рук катів (інколи – вдалі), кинутися на них з ножем, сокирою або лопатою, ударити рукою. Фізичний опір євреї здійснювали й у відповідь на знущання й приниження їхньої людської гідності.

Єврейське населення, що здебільшого складалося з жінок, дітей і старих, об'єктивно не могло організувати масовий збройний опір убивцям. І все-таки акти індивідуального опору були досить численними. Вони мали місце в різних регіонах країни, хоча й були розрізненими й малоефективними. Практично скрізь хоча б одна людина (найчастіше їх було декілька) у ході масових розстрілів зуміла уникнути смерті.

2. Організований опір

Євреї-підпільники

У початковий період окупації групи за участю євреїв-підпільників виникали стихійно або діяли на свій страх і ризик, втративши зв'язок із залишеними в місті керівниками, яких часто швидко виявляли та вбивали окупанти.

Євреї за межами гетто брали участь у всіх основних формах підпільної діяльності: керували підпільними організаціями ряду міст; готували та проводили диверсії та терористичні акти; збирали та поширювали серед жителів інформацію про стан на фронті та злочини окупантів; виготовляли підроблені документи й печатки; збирали розвіддані; лікували радянських військовополонених і допомагали їм втекти; переховували євреїв.

Підпільні організації в гетто

Діяльність підпільних організацій гетто була найважливішою формою єврейського Опору. На території Волині групи Опору виникли в 19 населених пунктах. У Вінницькій області підпільні групи були в більшості гетто,

а загальне число євреїв-підпільників склало кілька сотень осіб. З 1942 р. діяла підпільна організація в містечку Броди.

Підготовка колективних та індивідуальних втеч з метою зникнути на «арійській» стороні або направити підготовлених і збройних людей у партизанські загони стала одним з основних напрямків діяльності підпільників. Ще одним способом втечі був підкуп німців або місцевих поліцейських. При одержанні інформації про ліквідацію гетто плани втечі розроблялися з урахуванням можливості зникнути якомога більшої кількості в'язнів. Найважливішим і найнебезпечнішим напрямком діяльності підпільних організацій було придбання або крадіжка, виготовлення зброї, а також створення складів як на території гетто, так і на «арійській» стороні.

Повстання в гетто

Збройний опір (тут ми не розглядаємо діяльність євреїв-партизанів й індивідуальні терористичні акти) в основному полягав у пасивній обороні з метою завдання максимальних збитків карателям. Повстання ж характеризуються не лише тривалістю опору, завданням істотних втрат ворогові, необхідності йому використати додаткові людські ресурси й техніку, а й (як правило) спробою масової втечі на «арійську сторону» або в навколишні ліси в пошуках партизанів.

За різними причинами підготовка збройного опору нерідко не завершувалася повстанням, як планувалося, але приводила до актів збройної самооборони. Треба також враховувати суб'єктивні фактори: з одного боку, моральну втому та «психологію приреченості» переважної більшості людей, які жили в нелюдських умовах і втратили своїх близьких, а з іншого боку – почуття помсти й ненависті до нацистів і їхніх пособників, розуміння, що, навіть будучи приреченими, можуть завдати шкоди карателям, виконати свій моральний обов'язок перед близькими, постояти за честь свого народу. Саме готовність до самопожертви спонукала багатьох тих, хто міг втекти сам, але захотів взяти участь у колективному збройному опорі безпосередньо за місцем проживання.

Більшість актів збройного опору відбувалися спонтанно, без достатньої підготовки. Рішення про збройний опір, прийняте звичайно в останній момент, після проведення гітлерівцями і їхніми пособниками продуманих організаційних заходів щодо знищення в'язнів, залишало мало шансів на порятунок. Багато запланованих актів опору були зірвані нацистами через отриману ними інформацію або перенесені у зв'язку з початком знищення гетто.

Критерії ефективності актів збройного опору в гетто й концтаборах можна розділити на матеріальні й моральні. Саме масова участь євреїв у збройному опорі переконливо розвіює міф про їхню пасивність і покірність долі.

3. Євреї-партизани

Євреї в радянському партизанському русі

Після втечі з гетто перед колишніми в'язнями нерідко виникали нові проблеми. По-перше, пошук і встановлення контактів з партизанами. По-друге, шлях у ліс проходив через численні німецькі й поліцейські пости; у багатьох селах і на дорогах розташовувалися загони карателів. По-третє, звичайно в партизанські загони не брали «чужих» без зброї. Добувати зброю доводилося в бою, ідучи на ворога практично з голими руками. Відомі також факти відвертого антисемітизму, особливо з боку колишніх поліцаїв, що поповнили партизанські загони в останній рік окупації, й окремих партизанських командирів.

Незважаючи на всі об'єктивні й суб'єктивні фактори, втеча з гетто або робочого табору до партизанів для тисяч в'язнів гетто була чи не єдиною можливістю порятунку. Дослідники приводять різні цифри про чисельність радянських партизанів-євреїв: від 15 000 до 30 000 осіб.

В Україні близько 3 000 євреїв воювали в усіх великих партизанських з'єднаннях, у тому числі А. Сабурова, А. Федорова й С. Ковпака (у складі останнього була окрема єврейська рота). Завдяки сприянню деяких партизанських командирів, в'язні, які втекли, становили більшість членів окремих загонів. Так, Микола Коніщук («Крук») урятував сотні євреїв у Волинській області. У квітні 1943 р. майже 2/3 бійців його загону становили євреї.

Важливу роль у забезпеченні бойової діяльності партизан відігравали євреї-медики. Багато хто з них потрапляли до загонів безпосередньо з гетто. Тільки у 22 великих формуваннях партизанів України налічувалося не менш як 140 медиків-євреїв, у тому числі – 50 лікарів. Це становило близько 10% медичного персоналу даних з'єднань.

Єврейські партизанські загони й сімейні табори

У літературі наводяться відомості про приблизно 100 єврейських партизанських загонів у країнах Східної Європи.

Перші партизанські групи й загони з'являються на території Білорусі вже в листопаді 1941 р. Єврейські загони й групи в Україні виникають трохи

пізніше. Близько 50 єврейських груп і загонів боролися на Україні, переважно на Волині, у Західній Україні та на території Вінницької області.

Восени 1942 р. на Волині з'явилися партизанські групи, що майже повністю склалися з євреїв. У Східній Галичині також діяли єврейські партизанські групи (найбільш відомі з них – «Софієвка» й «Колкі»). Частина влилася у з'єднання С. Ковпака під час його рейду в Карпати наприкінці 1943 р.

Усього в складі єврейських партизанських загонів і груп в Україні боролися понад 1500 осіб. На окупованій території СРСР було створено понад 70 бойових єврейських загонів й груп, що налічували приблизно 4 000 осіб.

Сімейні табори

Особливе місце серед єврейських партизанських загонів посідають так звані сімейні табори або сімейні загони (тут перебували родичі партизанів, а також жінки). В Україні єврейські сімейні табори створювалися як у партизанських з'єднаннях і бригадах (наприклад, у Чернігівсько-Волинському партизанському з'єднанні А. Федорова, а також у бригадах А. Брінського й А. Кондратюка), так і в'язнями, що ховалися в лісах, гетто. В 12 сімейних таборах на Волині перебували близько 2 500 єврейських жінок, дітей і старих. Майже 1 500 колишніх в'язнів вціліли.

Рекомендована література для вчителя

Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР. Учеб. пособие. – М.: Фонд «Холокост», 2002.

Елисаветский С.Я. Полвека забвения. Евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944). – Киев, 1998.

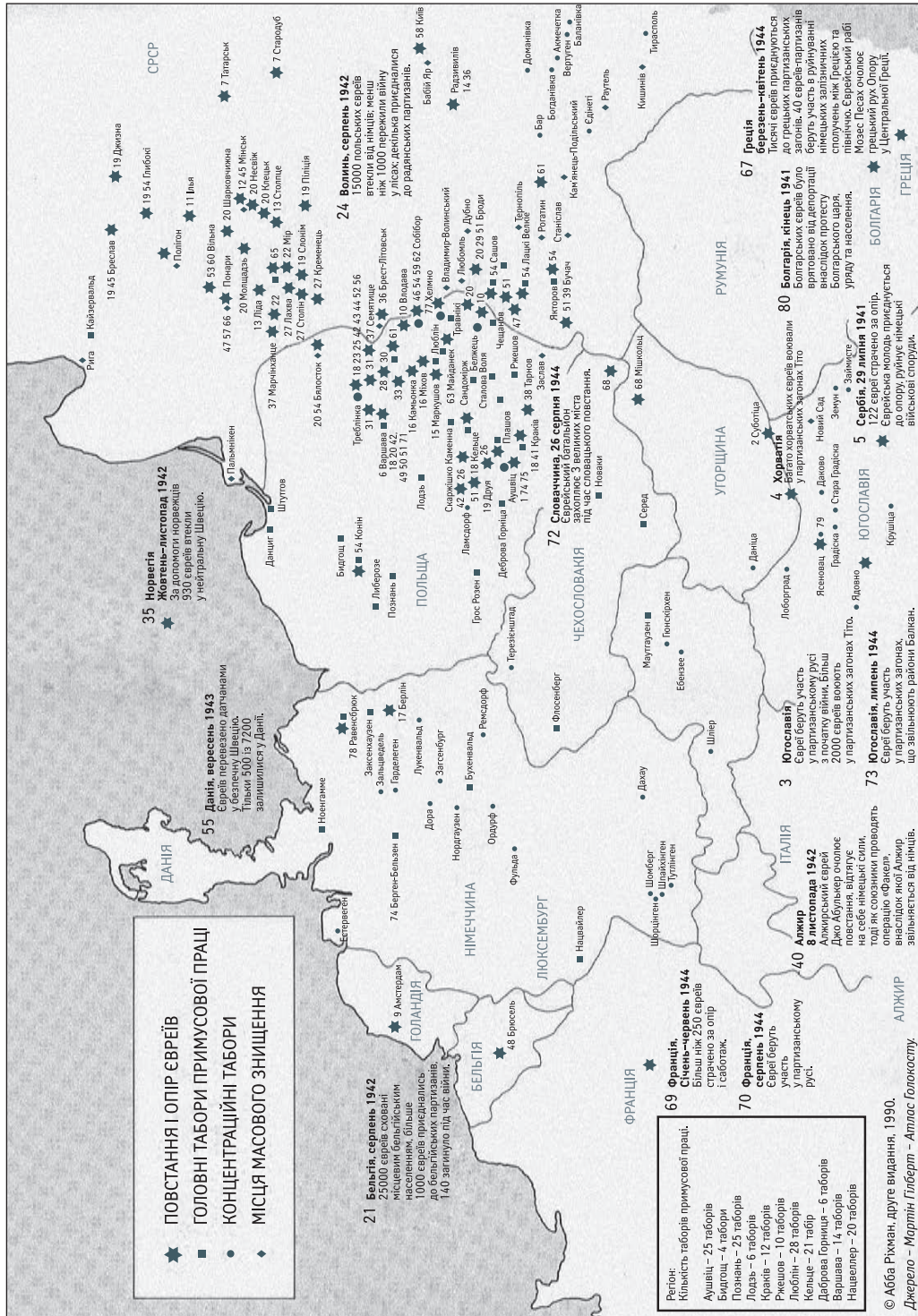
Єврейський опір в Україні в період Голокосту. Збірник наукових праць / За ред. *М.І. Тягло*. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2004.

Катастрофа (Шоа) и Сопротивление / Сост. *И. Маляр*. – Тель-Авив–Киев, 1993.

Катастрофа та опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999.

Катастрофа та опір. Документи та матеріали з історії євреїв України періоду нацистської окупації. 1941–1944 / Упор. *И. Маляр, Ф. Винокурова*. – Тель-Авив – Київ, 1994.

Холокост – Сопротивление – Возрождение. Еврейский народ в годы Второй мировой войны и послевоенный период, 1939–1948 / Ред. *И. Альтман, П. Агмон*. – М. – Иерусалим, 2000.



★ ПОВСТАННЯ І ОПІР ЄВРЕІВ
 ■ ГОЛОВНІ ТАБОРИ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ
 ● КОНЦЕНТРАЦІЙНІ ТАБОРИ
 ◆ МІСЦЯ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ

Регіон:
 Кількість таборів примусової праці:
 Аушвіц – 25 таборів
 Вьодіц – 4 табори
 Познань – 25 таборів
 Лодзь – 6 таборів
 Краків – 12 таборів
 Ржешов – 10 таборів
 Люблін – 28 таборів
 Кельце – 21 табір
 Варшава – 14 таборів
 Навчеллер – 20 таборів

© Абба Рікман, друге видання, 1990.
 Джерело – Мартін Гілберт – Атлас Голокосту